

UOT 37.0

**TOLERANTLIQ TƏRBİYƏSİNİN MİLLİ-MƏNƏVİ
DƏYƏRLƏR ƏSASINDA TƏDQIQI****Səyarə Sahib qızı Cəfərova***Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutunun
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorantı***Orcid:** 0000-0002-7765-9378**E-mail:** seyyare.ceferova@bk.ru*Açar sözlər:* mənəvi-əxlaqi tərbiyə, humanizm, tolerantlıq, mənəviyyət, tərbiyə.*Ключевые слова:* духовно-нравственное воспитание, гуманизм, толерантность, духовность, образование.*Key words:* spiritual and moral education, humanism, tolerance, spirituality, education.

Mənəviyyət - insan həyatının sosial nəticəsidir. İnsanda insanlığın inkişafına səbəb olan amillərdən biri tolerantlığın formalaşmasıdır. Ensiklopediya lüğətlərində və sorğu kitablarında tolerantlıq dözümlülük nöqtəyi-nəzərindən təqdim olunur. Biz UNESCO-nun tolerantlıq prinsipləri haqqında bəyannaməsində elan olunmuş mövqeyə əsaslanırıq. Orada qeyd olunur ki, tolerantlıq bizim dünyanın zəngin mədəniyyətlərinə hörmət, bizim özünüifadə formalarının və insanın fərdiliyinin ifadə üsullarının qəbulu və dərk olunmasıdır. Tolerantlıq biliklərə, açıqlığa, ünsiyyətə və fikir, vicdan, iradə azadlığına əsaslanır. (4)

Tolerantlıq - çoxşaxəliliyin ahəngdarlığıdır. Tolerantlığın əsası fərqlilik hüququnun tanınmasıdır. Tolerantlıq başqa bir insanın olduğu kimi qəbul olunmasında, başqa nöqtəyi-nəzərə hörmət bəslənməsində, razılaşmadığına qarşı dözümlülükdə, başqa xalqların və dinlərin nümayəndələrinin ənənələrinin, dəyərlərinin və mədəniyyətinin anlaşılmasında və qəbul olunmasında təzahür edir.

Tolerantlıq termini anlayışında aşağıdakı cəhətlər qeyd olunur:

- özünə tolerant münasibət;
- həmsiniflilərlə münasibətdə tolerantlıq;
- ailəyə və öz xalqının ənənələrinə münasibətdə tolerantlıq;
- mədəniyyətlərarası tolerantlıq.

Tolerantlığın prinsipləri:

- yadların fikirlərinə, etiqadlarına, davranışına dözümlülük;
- şəfqət;
- başqasının olduğu kimi qəbul edilməsi;
- bağışlamaq;
- mərhəmət;
- başqalarının hüquqlarına hörmət;
- əməkdaşlıq, tərəfdaşlıq ruhu;
- insan ləyaqətinə hörmət. (5, 145)

Tolerantlıq tərbiyəsinin məqsədi yeniyetmə nəslin insanlarla və insan qrupları ilə onların milliyyətindən sosial, dini mənsubiyyətindən, baxışlarından, dünya görüşündən, fikir və davranış formalarından asılı olmayaraq konstruktiv qarşılıqlı münasibətlərə tələbatın və hazırlığın

tərbiyələndirilməsindən ibarətdir. Bu məqsədə çatmaq üçün bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədar iki qrupda birləşdirilmiş konkret vəzifələrin həlli mümkündür.

Bizim hamımızın müxtəlif olduğumuzu və digər insanı olduğu kimi qəbul etməli olduğumuzu gözəl bildiyimiz halda heç də həmişə özümüzü düzgün və uyğun aparmırıq. Bir-birimizə qarşı münasibətdə dözümlü olmamız vacibdir ki, bu da çox da asan deyildir. Məktəbdə dözümsüzlük predmeti kimi həm uşağın milli, dini, etnik, sosial, cinsi mənsubiyyəti, həm də onun xarici görkəminin xüsusiyyətləri, maraqları, həvəsləri, vərdisləri çıxış edə bilər.

Cədvəl 1. Şəxsiyyət səviyyəsində tolerantlıq qaydalarının uğurlu formalaşdırılması üçün əsas faktorlar

I. Uşaqlarda və yeniyetmələrdə sülhsevərliyin, digər insanların qəbul olunması, anlaşılması, onlarla pozitiv qarşılıqlı əlaqələr qurmaq bacarığının tərbiyəsi:	II. Cəmiyyətdə və təhsil sahəsində tolerant mühitin yaradılması:
<ol style="list-style-type: none"> 1. İstənilən formada zorakılığa və təcavüzə qarşı neqativ münasibətin formalaşdırılması; 2. İnsanlara, onların mədəniyyətinə hörmət və tanınmasının formalaşdırılması; 3. Xalqlararası və dinlərarası qarşılıqlı əlaqə; 4. Cəmiyyət nümayəndələri ilə onların mənsubiyyətindən və dünya görüşündən asılı olmayaraq tolerant ünsiyyət cəmiyyətin digər növləri ilə qarşılıqlı əlaqələr qurmaq qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsi; 5. Tolerantlığın həddlərinin müəyyənləşdirilmək qabiliyyətinin formalaşdırılması. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Cəmiyyətdə terrorizmin, ekstremizmin və təcavüzün profilaktikası; 2. Yaşlıların və uşaqların mövcud qarşılıqlı əlaqələrinin, təlim və tərbiyə sisteminin humanistləşdirilməsi və demokratikləşdirilməsi; 3. Tolerantlıq pedaqogikasının aparıcı ideyalarının təhsil islahatına daxil edilməsi; 4. Uşaqlarda və yeniyetmələrdə tolerantlığı tərbiyələndirmək üçün gələcək pedaqoqların hazırlığı sisteminin islahatı.

Şəxsiyyət səviyyəsində tolerantlıq qaydalarının uğurlu formalaşdırılması üçün tolerant və dözümsüz şəxslər arasında əsas nədən ibarət olmasını bilmək lazımdır. Aşağıda göstərilən amillər ailədən və məktəb sinfindən başlamış bütövlükdə cəmiyyətlə qurtarmaqla ən müxtəlif qruplara uyğun gəlirlər.

Tolerant münasibətlərin formalaşdırılmasında müəllimin fəaliyyətinin mənası oxucuların ünsiyyət qabiliyyətinin artırılmasına yardım göstərməkdən ibarətdir, yəni dialoqa hazırlıq və girmək qabiliyyətinin başqaları ilə birlikdə həqiqəti axtarmaq və özlərinin axtarıqlarının nəticələri barədə bu həqiqətə ehtiyacı olan hər bir kəsə başa düşəcəyi formada məlumat vermək qabiliyyətinin artırılmasına yardım göstərməkdən ibarətdir. Tolerantlıq mahiyyəti tədrisin təhsil alanlarda ləyaqət, şəxsiyyətin özünüifadə mədəniyyətinin formalaşdırılması üçün optimal şərait yaradan, yanlış cavab qorxusu amilini istisna edən tədris prinsiplərinə əsaslanan müəllim və şagird arasında pedaqoji ünsiyyətin yeni təməlini təşkil edir.

Cədvəl 2. Tolerantlığın formalaşdırılması üçün yanaşmalar:

Şəxsiyyət istiqamətli	Fəaliyyət
<ul style="list-style-type: none"> — hər kəsin azadlıq, özünütəyinetmə, fərdilik və özünüifadə hüququnun tanınması; — özünün və başqalarının qarşısında öz vəzifələrinin tanınması və yerinə yetirilməsi; — qarşılıqlı münasibətlərdə motivlərə, dəyərlərə, təcrübəyə, tərəf müqabilin “Mən” konsepsiyasına əsaslanma; — fərdi yanaşma. 	<ul style="list-style-type: none"> — fəallığa, şüurluğa və müstəqilliyə əsaslanma; — verbal təsirə deyil, uşağın özünün fəaliyyətinə istiqamətlənmə; — fəaliyyət və onun komponentlərinin seçimində subyektiv azadlığın təmin olunması; — tərbiyənin xüsusi təşkil olunan fəaliyyət və uşaqların ünsiyyəti vasitəsi ilə qurulması.

Növbəti cədvəldə tolerant insanın əsas xüsusiyyətləri və dözümsüz insandan fərqləri nəzərdən keçirilir.

Cədvəl 3. Tolerant insanın əsas xüsusiyyətləri və intolerant insandan fərqləri

1. Özünütanıma	
Tolerant insanlar Özlərinə tənqidi yanaşırlar, öz problemlərini özlərinin üstünlüklərini və çatışmazlıqlarını özləri ayırd etməyə çalışırlar.	Tolerant olmayan insanlar Yalnız özlərində üstünlüklər görürlər, başqalarını günahlandırırırlar.
2. Müdafiəliliyi	
Tolerant insan özünə güvənir: əmindir ki, bütün işlərin öhdəsindən gələcəkdir. Bu tolerant şəxsiyyətin formalaşması üçün vacib şərtidir.	İntolerant insan özünün sosial əhatəsindən və özü-özündən ehtiyatlanır: hər şeydə təhlükə görür.
3. Məsuliyyət	
Tolerant insan məsuliyyəti başqalarının üzərinə qoymur, özü-özünün hərəkətlərinə görə cavab verir.	İntolerant insan hesab edir ki, baş verən hadisələr ondan asılı deyildir, deməli ətrafda baş verənlərə görə məsuliyyəti üzərindən götürür. O hesab edir ki, o yamanlıq etmir, ona isə ziyan vururlar.
4. Müəyyənləşdirmə ehtiyacı	
Tolerant insanlar özləri işləməyə, yaradıcılığa can atırlar; özləri öz problemlərini həll etməyə çalışırlar.	Tolerant olmayan insanlar özlərini ikinci plana köçürürlər (yalnız mən yox)
5. Empatiya qabiliyyəti (digər insanlar haqqında düzgün mülahizə formalaşdırmaq qabiliyyəti)	
Tolerant insan həm özünü həm də intolerant insanı düzgün qiymətləndirə bilir.	Tolerant olmayan insan ətrafdakıları öz obrazına və bənzərinə görə qiymətləndirir.

6. Yumor hissi	
Tolerant insan özünə gülmək qabiliyyətinə malikdir.	Tolerant olmayan insan yumor hissində malik deyil, qaraqabaq və apatiyalıdır.
7. Avtoritarlıq.	
Tolerant insan demokratik, azad cəmiyyətdə yaşamağa üstünlük verir.	İntolerant insan sərt hakimiyyətli avtoritar cəmiyyətdə yaşamağa üstünlük verir.

Hər bir sinifdə tolerantlıq şəraitinin formalaşdırılması üçün əlverişli mühit yaradılmalıdır. Aşağıda tolerant və tolerant olmayan siniflərin davranış formalarının göstərildiyi model təqdim olunmuşdur.

Cədvəl 4. Tolerant və tolerant olmayan siniflərin davranış formalarının göstərildiyi model

Tolerant sinif	Tolerant olmayan sinif
Diqqətlə dinləmək və eşitmək qabiliyyəti Araşdırmağa çalışma, soruşmaq. Məsləhət, təklif; Tərif, razılaşma; Ruhlandırma; Xeyirxahlıq; Sakitləşdirmək; Hörmət; Empatiya; Dəstək.	Sözkəsmə, bir-birini dinləməyi bacarmamaq, səbirsizlik; Hesablaşmamaq; Təcrid olunmaq; Lağ etmək; İttiham, danlaq; Mühakimə, tənqid; Əxlaqlandırmaq; Təhdidlər; Çəkirdirmək, xəbərdarlıq; Əmr, göstəriş.

Pedaqoqların işində əsas-şagirdlərin fəaliyyətinin məzmununun istiqamətləndirilməsi və şəxslərarası münasibətlərin tənzimlənməsidir.

Sınıf kollektivi ilə işin istiqamətləri:

Mülki-hüquqi, vətənpərvərlik, mədəni-mənəvi, idman-sağlamlıq, bədii-estetik istiqamətli sinif saatları.

Şagirdlərin məktəb psixoloqu ilə münaqişələr üzrə məşğələləri (fərdi və qruplarla).

Ünsiyyət bacarıqlarının inkişafına yönəlmiş psixoloji treninqlər.

Şagirdlərin anket sorğusu (sınıfın birlik səviyyəsi üzrə, tərbiyə səviyyəsi üzrə, asudə vaxtlarda fəaliyyətə tələbatın öyrənilməsi üzrə).

Şagirdlərin sağlam həyat tərzinə cəlb olunması və qeyri-formal birliklərdən çəkirdirmək məqsədi ilə idman yarışları.

Sinifdə və məktəbdə sosial əhəmiyyətli fəaliyyətin təşkili.

Valideyn kollektivi ilə işin istiqamətləri.

Valideyn iclasları və lektoriyalar.

Valideynlərin anket sorğusu.

Ali təhsil müəssisəsi şəraitində tolerantlıq tədris prosesinin keyfiyyətini səciyyələndirən 5

qrup əlamətləri ayıraraq keyfiyyət mövqeyindən nəzərdən keçirilir: təhsil fəaliyyətinin şəraiti, iştirakçıların birgə fəaliyyəti, fəaliyyətin gedişinin və nəticələrinin qiymətləndirilməsi, iştirakçıların təhlükəsizliyi, təhsil prosesi iştirakçıların davranışının dayanıqlığı.

Tolerantlığın antipodu kimi intolerantlıq çıxış edir. İntolerantlıq dedikdə qeyri-bərabərlik, digərinin başqa cür görsənməsinə, fikirləşməsinə, davranmasına görə qəbul olunmaması nəzərdə tutulur. İntolerantlıq insanın və ya ictimai-mədəni qrupun onların inanclar sisteminin və ya həyat tərzinin ali olmasına əminliyindən qaynaqlanır, buradan da başqalarına qarşı inamsızlıq, təhqirlər, diskriminasiya, izlənmə xofu, təhdid və sonda zorakılıq. Əksər hallarda çox konfessiyalı mühitdə intolerantlıq özünün apellyasızlığı, direktivliyi, doğmalığı, imperativliyi, hədsiz birmənəliyi, ultimatumluğunda əks olunur.

Tolerant olmayan davranışın tolerant olmayan davranışın başlanğıcı kimi mülahizələrdə, hərəkətlərdə konfessiyaların qalan iştirakçıların rəyini nəzərə almadan qətiyyət əlamətləri çıxış edə bilər.

Gənclərin daxili aləminin əsası ailədə, orta ümumtəhsil məktəbi sistemində qoyulur. Hazırda təhsil sisteminin bütün səviyyələrində irimiqyaslı modernləşdirmə həyata keçirilir. Təhsil haqqında qanun qəbul olunmuş, tədris fənlərinin yeni proqramları işlənib hazırlanmış, vətəndaşın şəxsiyyətinin inkişafının və tərbiyəsinin konsepsiyası qəbul edilmişdir. Müasir təhsilin fərqli xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, təhsil alanlarda biliklərin, qabiliyyətlərin, vərdişlərin formalaşdırılması ilə yanaşı onların şəxsiyyətinin inkişaf etdirilməsi, dəyərlər istiqamətlərinin formalaşdırılması vəzifəsi də qoyulur.

Şagirdlərin mənəvi, əxlaqi, tolerantlıq səviyyəsi yalnız ayrıca tədris fənni üzrə məlumatı mənimsəməsi demək deyil, gənclərin mənəvi mədəniyyətinin inteqrasiyası göstəricisidir. Beləliklə, müəllim dərslərdə və dərstdən kənar fəaliyyətində təhsil alanlarda şəxsi, tənzimləyici, öyrənmə, ünsiyyət hərəkətləri formalaşdırır, əsas və meta-fənlər kompetensiyaların mənimsənilməsinə təmin edir. Müəllimlərin ixtisas kurslarında iş təcrübəsi, kolleclərin müəllimlərinin iş təcrübəsi göstərir ki, müəllimlər universal tədris hərəkətləri proqramlarının reallaşdırılmasında daha çox çətinlik çəkirlər.

Təhsil sistemində şagirdlərin mənəvi-əxlaqi tərbiyəsinə xüsusi yer ayrılır. Şagirdlərin mənəvi-əxlaqi tərbiyəsi üzrə metodik ədəbiyyatın təhlili şagirdlərin əxlaq cədvəlində verilmiş potensialını ayırd etməyə imkan yaradır.

Cədvəl 5. İbtidai, əsas, orta ümumtəhsil məktəbi məzunlarının əxlaq potensialı.

İbtidai məktəb	Əsas məktəb	Orta məktəb
Şagirdlər tərəfindən "ailə", "məktəb", "müəllim", "vətən", "təbiət", "həmyaşıdlarla dostluq", "böyüklərə hörmət" kimi dəyərlərin qavranılması və dərk olunması. İnsanların yaxşı və pis davranışlarını seçmək, öz hərəkətlərini və həmsiniflərinin dav-	"İnsan", "şəxsiyyət", "fərd", "əmək", "ünsiyyət", "kollektiv", "etimad", "seçim" kimi dəyərlərin qavranılması və dərk olunması. Öz mənliliyinin, imkanlarının, üstünlüklərinin və çatışmazlıqlarının dərk olunması, özünü-tərbiyənin üsulları və metodları-	Öz həyatının məqsəd və mənasını başa düşmə. "Vətən", "mədəniyyət", "məhəbbət", "yaradıcılıq", "özünüaktuallaşdırma" və "subyektivlik", kimi dəyərlərin mənimsənilməsi. Öz millətinə mənsubluğa görə öz vətəninə görə qürur

<p>ranışını düzgün qiymətləndirmək, məktəbdə və ictimai yerlərdə qaydalara və intizama riayət etmək. İctimai faydalı işlərin əhəmiyyətinin anlaşılması, sinfin və məktəbin həyat fəaliyyətinin təşkili prosesin özünü-təsdiq də tapşırıq və göstərişlərin fərdi və kollektiv seçimi.</p>	<p>nın mənimsənilməsi, özünü-təsdiqin sosial dəyərli formalarına və üsullarına yönəlmə. Öz şərəfi və kollektivin şərəfi uğrunda mübarizə aparmaq, öz davranışına və hərəkətlərinə görə cavab vermək. Fəallıq və öz şəxsiyyətinin güclü tərəflərini sinfin və məktəbin həyat fəaliyyətində göstərmək qabiliyyəti</p>	<p>hissinin mövcudluğu. Konstitusiyanın əsas müddəalarını bilmək və anlamaq. Tolerantlıq göstərmək qabiliyyəti, mərhəmət, düzlük, əxlaqlı mülayimlik, özünə-inam, peşə seçiminə hazırlıq, və özünü anlama kimi keyfiyyətləri nümayiş etdirmək.</p>
--	---	--

Müasir tərbiyə prosesi innovasiya xarakteri daşmalı və gənclərin, valideynlərin, cəmiyyətin, dövlətin maraqlarını təmin etməlidir. Bizim nöqteyi-nəzərimizcə gənclərin tərbiyəsinin humanist istiqaməti könüllülər hərəkətinin təşkili ola bilər.

Problemin aktuallığı. Gənclərin mənəviyyatının, əxlaqının, tolerantlığının təkmilləşdirilməsinin nəzərdən keçirilmiş növləri universal deyildir, lakin gənclərin daxili dünyasının mənəvi-əxlaqi sahələrində praktik nəticələr əldə etmək üçün təcrübəyə yönəlmiş yanaşmalardan biri kimi xidmət edə bilər. Məqalə də belə bir problemə həsr olunduğu üçün aktual hesab edə bilərik.

Problemin elmi yeniliyi. Elmi yeniliyi onunla əsaslandırırıla bilərik ki, məqalədə gənclərin tolerantlığının inkişaf yolları, bu sahədə fəaliyyətləri əhatəli şəkildə verilmişdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən ali təhsil müəssisləri, orta ixtisas və orta ümumtəhsil məktəblərinin müəllimləri, eləcə də tədqiqatçılar istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı, 2003.
2. Həmzəyev M.Ə. Pedaqoji psixologiya. Bakı, 1991.
3. Məmmədov A. Təlimin psixoloji əsasları. Bakı, 1993.
4. Əlizadə Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı, 1998.
5. Həmzəyev M.Ə. Yaş və pedaqoji psixologiya məsələləri. Bakı, 2003.
6. A. Həsənov, Ə. Ağayev. Pedaqogika. Bakı, 2007.
7. İ. Ağayev. Uşaqlarda mədəni adət və vərdişlər tərbiyəsi. Bakı: Azərnəşr, 1961.
8. S. Axundov, A. Həsənov. Ailədə uşaqların əxlaq tərbiyəsi. Bakı: Maarif. 1991.
9. Ə. Bayramov. Şagirdlərdə əqli keyfiyyətlərin inkişaf xüsusiyyətləri. Bakı, 1967.

С.С. Джафарова**Изучение толерантности как основного компонента воспитания на основе национально-нравственных ценностей****Резюме**

Морально-нравственное развитие гражданина и воспитание как личности является основной задачей современной государственной политики. В современных условиях наблюдается снижение толерантности и снижение нравственного и духовного потенциала молодежи. Молодежь является активным участником общественных отношений, отличается характерными и схожими признаками, присущими структуре общества: возрастом, духовным миром, интересами, социальными ценностями, целями, действиями, поведением и выполняет роль объекта или субъекта социальных отношений. влияние на определенных этапах их развития.

S.S. Jafarova**The study of tolerance as the main component of education based on national and moral values****Summary**

Moral and moral development of the citizen and education as a personality is the main task of modern state policy. In modern conditions, a decrease in tolerance and a decrease in the moral and spiritual potential of young people are observed. Young people are an active participant in social relations, distinguished by characteristic and similar signs unique to the structure of society: age, spiritual world, interests, social values, goals, actions, behavior, and perform the role of an object or subject of social influence at certain stages of their development.

Redaksiyaya daxil olub: 06.05.2024